

A BOLGÁRKERTÉSZEK MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN – KÖRNYEZETI ÉS GAZDASÁGANTROPOLÓGIAI ASPEKTUSBÓL

BULGARIAN MARKET-GARDENERS IN HUNGARY AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND IN THE FIRST PART OF THE 20TH CENTURY. ECOLOGICAL AND ECONOMIC ANTHROPOLOGY ASPECTS

Bódi Ferenc¹, Ralitsa Savova²

¹ PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet
bodi.ferenc@tk.mta.hu

² doktorandusz, gyakornok, Soproni Egyetem Széchenyi István Doktori Iskola, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
ralitsa.savova@tk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a bolgárkertészet sajátos ökológiai gazdálkodását és ökonómiai rendszerét mutatja be. Ezt a gazdálkodási formát a 19. században bevándorló bolgárok teremtették meg. Ezen keresztül kitérünk a magyarországi bolgár letelepedés folyamatára is, amely a 19. században kezdődött és a 20. század közepéig tartott, és amelyet a klasszikus „húzó-toló modellben” vizsgálunk. Azt is megkíséreljük feltárni, hogy hogyan tudtak a bolgár bevándorló közösségek beépülni a magyar társadalomba. A bolgárkertészek hatása a magyar kertészetre és konyhára jól ismert, azonban az úgynevezett „Съдружие” szövetkezés, ami a közösségi élet alapját és a termelés módját képezte, és ami a termelést és az értékesítést hatékonyabbá tette, kevésbé. Ez a piacra termelő kertészeti közösség természetesen befolyásolta a magyar mezőgazdasági termelők szervezeteinek fejlődését is. A szövetkezés fontos szerepet játszott a bolgárkertészek gazdasági integrációjában, de a társadalmi integrációjuk eltérő mértékben haladt a vizsgált időszakban. A beépülési szakasz még nem ért véget az utóbbi évtizedek újabb bolgár bevándorlójának tulajdoníthatóan.

ABSTRACT

This study demonstrates the special ecological and economic system of Bulgarian gardening in Hungary established by the immigrating Bulgarians in the 19th century. The article also examines the Bulgarian migration process to Hungary which started in the 19th and finished in the middle of the 20th century, and which is analyzed in the classical “pull-push effect model”. We also try to reveal how the Bulgarian migrant groups could incorporate into the Hungarian society. The impact of Bulgarian market-gardeners on the Hungarian horticulture and cuisine is well-known, however, the so-called “Съдружие” (a partnership in which the members of the workgroup – a group within a workforce that works together, put the profit in a common safe), the community

life and mood of production – some of the keys of their success had been less explored. This market-gardener community certainly influenced the development of the Hungarian agricultural producers' organizations too. „Съдружие” „partnership” played an important role in the economic integration of Bulgarian market-gardeners, but the level of their social integration varied in the examined periods. The post-liminal stage has not been over yet due to the arrival of new Bulgarian immigrants in the last decades.

Kulcsszavak: migráció, bolgár nemzetiség, bolgárkertész, „Съдружие” szövetkezés, Magyarország

Keywords: migration, Bulgarian nationality, Bulgarian market-gardeners, „Съдружие” partnership, Hungary

BEVEZETÉS

A cikk a bolgárkertészet sajátos ökológiai gazdálkodását és ökonómiai rendszerét mutatja be, amit a 19. században bevándorló bolgárok teremtettek meg. Ezért a tanulmány foglalkozik a bolgár migráció főbb sajátosságaival is. A bolgárkertészek olyan területeket tudtak intenzíven hasznosítani, amelyek az akkori magyar mezőgazdaság számára jelentős hasznot nem hoztak. A bolgárkertészek sikere nem csupán az organikus kertművelésen múlt, hanem ugyanannyira fontos volt az a termelési mód is, amely egy sajátos szövetkezeti formán alapult, amit „Съдружие” szövetkezésnek hívnak. Ezt a kiegyensúlyozott ember-természet és ember-ember kapcsolatot kíséreljük meg feltárni, amelynek fejlődése a második világháború után megszakadt. Bár a hajdani bolgár bevándorlásnak a hatásai napjainkban már csak közvetett formában érhetők tetten, a teremtett természeti és társadalmi harmóniának köszönhetően ma is él a bolgár nemzetiség hazánkban.

A MODERN KORI BOLGÁR LETELEPEDÉS FÁZISAI¹

Az első szakasz – az antropológus Arnold Van Gennep (1960) és Victor Turner (1967) alkotta fogalmakkal élve – egy belépés előtti időszak volt, amikor a vándorló kertészek többsége nem beszélt a befogadó közeg nyelvét, nem birtokoltak jelentős tulajdont a befogadó országban, egész létezésük átmeneti jellegű volt.

A második szakaszban létezésük számos eleme intézményesült: iskolát, egyházat és egyesületet hoztak létre, amely az itteni tartózkodásukat biztonságosabbá és tartósabbá tette, valójában felszámolták ittlétük átmeneti jellegét. Ezt a kritikus átmeneti szakaszt az I. világháború, s majd az azt követő államhatárok nehezebb átjárhatósága gyorsította fel.

¹ A cikkben használt érvelést ösztönző tanulmány: *Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events* (Szokolczai, 2009).

A harmadik szakasz, a befogadó társadalomba való beépülés időszaka, késleltetve következik be, mivel ezt a társadalomba épülést – amely nem asszimilálódás – a II. világháború és az azt követő kommunista diktatúra megtöri. A bolgárkertészek két-három generáció alatt a vándormunkás státuszból a középosztály soraiba tudták magukat felemelni, amelynek sikere egyedülálló. A beépülési folyamatot megszakította a diktatúra időszaka, mint minden más középosztályba törekvést Magyarországon (népi kollégiumok, parasztpolitikai mozgalmak szétverése), mégis fennmaradt ez a kicsiny társadalmi és nemzetiségi csoport, amely megmaradásán túl a képességét is megőrizte arra, hogy újra meghatározza identitását.

A BOLGÁRKERTÉK SIKERÉNEK OKAI MAGYARORSZÁGON

A bolgárkertészek piaci versenyképességét a gondos öntözés, az intenzív kertművelés biztosította, amelynek alapja a trágyázott melegágyi előhajtás volt. A gondozott és védett ágyakat a tavaszi fagyok múltán kibontották, és négyzetrácsos szerkezetű kis csatornarendszerrel (fitera) hálózták be. A folyamatos vízellátást bolgárkerék (doláp) biztosította, amelyet lóval hajtottak, épp ezért a bolgárkertészek mindig víz közelében béreltek földet. Évente nyolcszor-tízszer öntöztek, a parcelákat többször beültették, például a tavaszi újhagymák sorába paprika- és paradicsompalánták kerültek. A bolgárkertekben tavasztól ősziig folyamatosan termett a friss zöldség, köszönhetően a reggeltől estig végzett munkának, az előnevelt palántáknak, a kultúrák eltérő tenyészidejének, a bolgárkertészeti ismereteknek, a kitűnő saját termesztésű vetőmagnak és a folyamatos öntözésnek (Kósa, 1977).

A bolgárkert technikai, technológiai alapja az organikus kertkultúra volt, amely bioenergia forrásként használta a szerves trágyát. Ez biztosította még fagyos időben is a palánták előnevelését, s ennek eredményeként három-négy héttel korábban tudták a terményeiket piacra vinni. Ezáltal jelentős árelőnyre tettek szert, és egyben a versenyképességüket is sikerült fenntartani más zöldségtermelőkkel szemben. A friss zöldség termesztése mellett a vetőmag nemesítés terén is számottevő eredményeket értek el. A bolgár vetőmag hosszú ideig márka volt a magyar vetőmagpiacon (Czibulya, 1987). Tulajdonképpen az olyan hazai zöldségfajták esetében, mint az étkezési paprika (szentesi paprika) (Mód, 2003) és a paradicsom is meghatározó volt a szerepük a szaporítóanyagok előállításában.

A termelés technikai sajátosságai mellett ugyanennyire fontos volt a termelési mód, a szövetkezés is. Ez valójában egy termelői és értékesítési közösség, szövetkezet volt, amelynek bár minden tagja egyenlő volt, mégis teljesen fegyverezetten a munkaközösség vezetőjének irányítása alatt élt, aki többnyire a legidősebb tagja volt a közösségnek. Munkájukkal éjjel-nappal a kertre és a piacra koncentráltak. Év közben csak minimális pénzt vettek ki a közösség pénzéből a mindennapi megélhetés érdekében, a szezon végén azonban egy meghatározott kulcs alapján szétosztották a nyereséget. A szoros együttlét azt jelentette, hogy

együtt aludtak, laktak, ünnepeltek és dolgoztak, a termelés, illetve az értékesítés éves hasznát közösen osztották el (Boross, 1973).

A „сдружие” szövetkezet jelentős profitot biztosított, így alapja lett egy sajátos eredeti tőkefelhalmozási folyamatnak, amely biztos termőföldet szolgáltatott, mivel a földbérlet többszörösét képesek voltak megfizetni a földtulajdonosoknak. Az 1940-es évek elejéről szóló feljegyzés szerint tíz hold földet öt évre három-ezer pengőért vett bérbe egy munkaközösség, s minden munkása – tizenketten voltak – általában 1000 pengő fizetést kapott a szezon végén (Kovács, 1999). Ez a korabeli magyarországi mezőgazdasági napszámnak a többszöröse volt, ami egy kisebb köztisztviselő éves bérét is megközelítette. Az akkori földbérleti árakhoz képest a bolgárok öt-hatszoros értéket fizettek. „Oly földekért, melyekért mások 5–10 forintot fizetnek holdanként, e szorgalmas és ügyes nép 20–50 forintot fizet...” (Czibulya, 1987, 69.). Indokolta a magas árat az is, hogy az országban földhiány volt, és hogy ez a magas földbérlet biztosította a termelés stabil hátterét. A bérelt földek mindig a városi piacok közelében helyezkedtek el.

A zárt munkaközösségben dolgozó, lojális és megbízható, szaktudással rendelkező „munkaerő” nem volt alkalmazott, nem volt summás, s nem volt nagybirtok cselédje sem, hanem félelem nélkül élő, a közösségért tenni kívánó, erősen motivált „csapatárs”, akit a saját közössége munkája és embersége alapján becsült meg.

A „сдружие” szövetkezés alapja az erős összetartozás tudata volt. Aki piacozott, az minden bevételt a közösség asztalára tett. A befolyt haszon a gazdaságban maradt, ezért a szövetkezés hitel vagy más külső forrás nélkül tudott lassan bővülni és fejlődni évről évre. A közösség összes vagyonát néhány ló, szekér és szerszám képezte, minden más forgótőkeként működhetett. Így a folyamatos és biztonságos árualap, a pénztőke a közösség céljait szolgálhatta. A fizetés, a bér nem terhelte a vállalkozást, mivel év közben nem kaptak fizetést a közösség tagjai. Mint tudjuk, a nagybirtok sem fizetett év közben a summásoknak, csak ellátást adott, de a nagybirtok nem osztotta fel profitjának a jelentős részét. Ebből eredően nem is tudta ilyen mértékben motiválni munkásait, mint a bolgár munkaszervezet.

A „сдружие” szövetkezés² egy sajátos és hatékony szövetkezet, termelési és értékesítési közösség, amely külső erőforrás, kockázatos bankhitel nélkül képes

² A Lyaskovetz Kertész Múzeumban számos dokumentum, fotó található a korabeli „сдружие” szövetkezesek működéséről. A szövetkezésben a kertészeti tudás apáról fiúra szállt. Ezt a népi tudást még a 18. és 19. század fordulóján hozták be Törökországból, főleg az Isztambulban dolgozott bolgár pék vendégmunkások. A tanulás a munka mellett történt. Szigorú számadást vezettek a piacozásról és kertészeti naplót vezettek a kertekben történekről. A szövetkezesek minden településen egyetlet, országosan pedig egy nagy szövetséget alkottak, amelynek rendszeresen közgyűlései voltak Bulgáriában. A második világháború utáni kommunista hatalomátvétel és terror a szövetkezeseket szétverte, lényegében betiltották azok működését. Mivel az abban dolgozók családtagjai bécsi, budapesti ruhákat viselhettek, lakásaikban varrógép, szamová és gramofon volt. A polgárosodó és széles nemzetközi hálózatban működő szövetkezés nemkívánatos és gyanús lett a kommunista hatóságoknak.

volt a folyamatos termelésre és egyenletes bővülésre, s egyben szervezetén belül állandóan magas munkahatékonyságot tartott fenn a céhszerűen őrzött szaktudás és az egyént a közösséghez erősen kötő gazdasági ösztönző rendszer által. A bolgár szövetkezéshez akkortájt a magyar *kubikos* idénymunkások szervezettségét lehetne a leginkább hasonlítani, amelyben a vezető mint egyedüli tárgyaló és a munkaegységek elosztásáért felelős személy felelt a kubikos csapat munkájáért. Ez a munkaszervezet is a korabeli bérekhez viszonyítva lényegesen nagyobb jövedelmet tudott elérni, épp ezért egy ilyen csapathoz tartozás rangot jelentett, és biztonságosabb megélhetést egy falu társadalmán belül még akkor is, ha a munkacapat tagjának nem volt elég földje, amelyből a családját eltartani képes lett volna, mert az itt szerzett jövedelem ezt pótolta.

A „съдружие” szövetkezés létének gyökere a sajátos bolgár történelembe nyúlik vissza. Az Oszmán Birodalom hosszú századai alatt megszűnt a bolgár állami-ság, s ezzel együtt eltűntek azok a feudális keretek is, amelyek hosszú időn át Európát, különösen Kelet-Európát jellemezték. A bolgár társadalom legszilárdabb intézménye a család lett, amely főképp az állam és a szélesebb társadalmi keretek híján – a nemességétől megfosztott társadalomban – az egyház mellett a legfőbb intézmény szerepét kapta hosszú századokon át. Ez az egymásrautaltság formálta erőssé a családi közösségeket, amelyek rokonsági kapcsolataik révén alkottak egy horizontális kapcsolati hálót.

Ennek a sajátos társadalomnak a gazdasági alapja nem a tulajdon, nem a föld, hanem a munka, a kereskedés és a tudás lett. A föld mint vagyon vagy birtok nem létezhetett az Oszmán Birodalomban a keresztények számára, így az társadalmi státusszá sem válhatott. Bulgáriában a földbirtokos rend, a bojárság már a 15. században teljesen megszűnt létezni. A társadalmi alá- és fölérendeltség a nemzetségek világában nem számottevő, mivel a birodalom minden individuális különbséget eltüntetett. A nem hivatalos világ, amely nem tartozott a birodalom mindennapi kontrollja alá, teremtett egy párhuzamos életvilágot a családi láncolatok szoros életvilágán belül. Főleg a fizikailag is elzárt hegyi falvak társadalmában az egyén és a közösség szétválaszthatatlan, amelyből kikerülni akkor életveszélyes volt. A családok hierarchiájának csúcsán a legidősebb férfi foglalt helyet. A külvilággal csak ő tárgyalhatott, s a családon belül mindenki csak neki engedelmeskedett.

A szövetkezés „intézménye” ebből a szociokulturális körből érkezett Magyarországra, ahol egy félf feudális kapitalista rendszerben hatékonyan tudott beilleszkedni, és kiszolgálta annak rohamosan növekvő piaci igényeit. A környezetével barátságos, de mégis határt szabó magatartásuk, valamint megbízhatóságuk és nagy munkabíró képességük hamar elfogadottá tette őket, és tekintélyt adott nekik a magyar társadalomban. A bolgároknak a földtulajdonosok mint bérbeadók megbízhattak, és a piacon a vevők sem csalódtak. Valójában a kapitalizálódó életformában a polgári rend, a megbízhatóság és a munkaszeretet példái lettek.

Ezt az imázst és ezt a valóságot munkaszervezetük, illetve annak sajátos belső világa tartotta fenn. Együttal ez a belső életvilág, amelyet a szövetkezés archaikus rendje, valamint polgári puritán (weberi értelemben vett puritán ethosz) világa teremtett egy gyorsan változó és konokul nehéz világban, védelmet is biztosított az abban élők és dolgozók számára. Nem fordulhatott elő az egyén kisiklása, mint más népcsoportokban, amelyek tagjai gyakorta kerültek a társadalom peremére, s lettek esetenként áldozatai a nagyvárosi létnek.

Ez a termelési mód nem egyezett sem a hazai, sem más európai agrártermelési és értékesítési szervezettel. Az akkori magyar agrárium alapját a nagybirtok adta, amelyet több százezer kisparaszti birtok egészített ki, de ilyen költség-hatékony formációt sem a nagy-, sem a kisbirtok nem volt képes produkálni. Ez a sajátos szövetkezeti forma ugyanis olyan, kvázi monopóliumot teremtett a nagyvárosok előterében, amit sem a nagy gazdaságok tömegtermelése, sem a kistermelők nem tudtak megtörni. Az előbbiből hiányzott a rugalmasság és a naprakészség, az utóbbiaknál pedig a forgópénz, a tőke, amely a kis gazdaságokat függetlenné és hatékonyá tette volna, lehetővé téve, hogy tartósan a piacok közelében maradjanak.

Az eredeti tőkefelhalmozás eredményeképpen létrejött gazdaság mellett – amely biztosította a folyamatos fizetőképességet a termelési és értékesítési rendszerben – behozhatatlan előnyt jelentett a bolgárkertészek számára az a tény, hogy a termelés és értékesítés egy kis, rugalmas szervezetben összpontosult, s ezzel megtakarította a közvetítő költséget (szállítás, kereskedői haszon, jutalék). Folyamatosan tudott termelni és jó árat biztosítani a növekvő és igényes nagyvárosi vásárlói kör számára. Ennek a kvázi monopóliumnak meg is lett a „gyümölcse”: az Országos Magyar Kertészeti Egyesület 1923-ban nagygyűlést tartott, amelyen a felszólalók a gazdasági szervek érélyes fellépését, sőt a bolgárkertészek kitiltását követelték a piacokról (Tolnai, 2006), amelyből persze nem lett semmi, hiszen Budapest növekvő zöldségigényét ki látta volna el? Az időnkénti torzsalkodás és a sikert követő irigység ellenére a bolgárkertészeket és az egész bolgár közösséget nagy megbecsültség övezte a magyar társadalomban.

A társadalmi presztízisük nem pusztán gazdasági erejükben mutatkozott meg. A második migráns generáció intézmények sorát alapította hazánkban. Ez az intézményteremtő képesség a bolgár történelmi hagyományokban gyökeredzik. Az Oszmán Birodalomban élő bolgárok az állam és a nemesség híján (ortodox hagyományok szerint az egyház nem rendelkezik tanító rendekkel vagy oktató hivatással) a kereskedők támogatásával, a népi erővel önképző egyleteket alakítottak ki az írás-olvasás és más ismeretek elsajátítására. A *Читалище*, *chitaliste*, önképzőkör, olvasókör, illetve mindez együtt. Ez a mozgalom már a 18. században megjelent, ám csak a 19. században, a nemzeti öntudat ébredésének időszakában vált erőssé és meghatározóvá, s mind a mai napig, minden bulgáriai településen megtaláljuk a csitalistét. Ezt az önteremtő hagyományt

képviselik s gyakorolják Magyarországon is, amikor szervezeteiket és intézményeiket létrehozzák egy idegen környezetben, és később gyarapítják, fenntartják azokat.

MIÉRT KERÜLNEK BOLGÁRKERTÉSZEK MAGYARORSZÁGRA? A MIGRÁCIÓ OKAI

Az Ernest G. Ravenstein és Everett S. Lee nyomán a földrajztudományban és a népesedéstudományban is használatos *push* és *pull* (taszító–húzó) tényezők alapján a bolgárkertészek magyarországi megjelenésének két fő okát határozhatjuk meg (Lee, 1966). A szinkronban levő két tényező egymást erősítő hatásként mozgatta és irányította a vándorlást Bulgáriából Magyarországra. A *push* (toló, taszító) faktorok közül az egyik legfontosabb az Oszmán Birodalom hanyatlása volt.

Az intenzív bolgár kertkultúrát és kereskedelmet az oszmán uralom ösztönözte Bulgáriában. A kedvező környezet azonban a kertész-kereskedők számára a szabad állam 1878-as létrejöttével egy csapásra megszűnt. A birodalmi keretek hirtelen szétesése, valamint a nemzeti polgárság és a helyi ipar, amely a korábbi keresletet pótolhatta volna, nem létezett. Ez a kereslethiány válságot idézett elő. A piacra termelő bolgárkertek már nem tudtak a korábbi formában tovább prosperálni (Ínalcik–Quataert, 1994). Ezáltal a kivándorlás „toló” hatása megjelent Bulgáriában, elsősorban a városahiányos, erősen agrárjellegű térségekben. A korábbi kertészdinasztiák ifjai nem találtak más kiutat, elindultak a környező országok nagyvárosai felé, ahol kis bérelt területeken folytatták azt, amit magas szinten otthon megtanultak, s helyben termelt terményeiket eladták a növekvő nagyvárosok nyüzsgő piacain. Szülőföldjükre a tél beköszönte előtt, rendszerint Szent Demeter napja körül, november elején minden évben visszatértek, majd általában Szent Trifon ünnepét követően, február első hetében ismét elindultak, s újra megjelentek távoli országokban lévő bérelteikben, hogy elkezdjék a kora tavaszi kerti munkát. A bolgárkertészek eljutottak egészen Prága, Bécs és a nyugati orosz nagyvárosok előteréig. De letelepedésük központja Budapest környéke volt az akkori vasúthálózat fejlődésének köszönhetően, ahol főleg vízenyős és/vagy élő vízhez közeli területeket béreltek a tulajdonosok nagy örömeire, akik a korábbi földbéreltek többszörösét kapták meg tőlük.

A húzó, vonzó tényezők között kiemelt fontosságú az osztrák–magyar kiegyezés utáni prosperitás Magyarországon. Budapest és sok más nagyobb város fejlődése „húzó” hatást fejt ki, hiszen az exponenciálisan növekvő városi népesség, ipari munkásság biztos piacot jelent a bolgárkertek terményeinek. Budapestet lényegében bolgárkertek vették körül: a mai Kaszásdűlő, Békásmegyer, Káposztásmegyer, Zugló, a Szilas- és a Rákos-patak környékén, valamint a Csepel-sziget területén (Jeszenszky, 1979).

Az első bolgárkertészek a kiegyezés körüli években jelentek meg, de már Budapest alapításának évében, 1873-ban a számuk megközelítette a húszezret (Révész, 1915). Ezt a páratlan dinamikus növekedést az első világháború akasztotta meg, mivel többeknek a hazájukban be kellett vonulniuk a hadseregbe, és a vándorutak is lezárultak a háborús események miatt. A háború ellenére az 1920-as évek közepén számuk meghaladta a harmincezret.

A kertész vándormunkások a bolgár ortodox egyházhoz tartoztak, akik más vallásúakkal nem házasodtak: a „két hit nem fér meg egy ágyban” elvet követték. A kezdeti időszakban valamennyien férfiak voltak, akik csak otthon házasodtak, és családjuk is Bulgáriában élt. Később a bolgár nők is megjelentek a kertészkolóniákban. Ennek ellenére még az 1930-as népszámláláskor is, az első migránshullám után hatvan-hetven évvel ezer bolgár férfira csak 159 bolgár nő jutott (1. táblázat). A 21. század elejére az egyenlőtlen nemi arány sokat változott, és ma már jóval kiegyenlítettebb a két nem aránya Magyarországon.

1. táblázat. A bolgár nemzetiség száma anyanyelv és nemek szerint Magyarországon, 1930–2011

(forrás: KSH Népszámlálás 2011. 9. Nemzetiségi adatok)

1930	1960	1990	2001	2011
férfi				
2429	1399	751	651	1377
nő				
387	727	619	648	1522
összesen				
2816	2126	1370	1299	2899

REZISZTENCIA AZ ASSZIMILÁCIÓ ÉS AZ ANÓMIA ELLEN

A nagyvárosi élet okozta gyors asszimiláció nem hatott a bolgárkertészekre. Főleg a Veliko Tarnovo környéki falvakból (Draganovo, Polikraishtve) verbuválódó bolgárkertészek, vándormunkások nem asszimilálódtak, mivel ők erősen tartották a kapcsolatot az anyaországgal. A bolgárkertészek kezdetben voltaképpen kétlaki vándoréletet éltek Bulgária és Magyarország között ingázva.

A 19. század végén és a 20. század elején számos intézménnyel gazdagodott a hazai bolgár közösség. Köszönhetően a gazdag és saját erőből létrejött intéz-

mények sorának, különösen iskoláiknak és kulturális egyleteiknek, a bolgárok megőrizték vallásukat és nyelvüket. Nem asszimilálódtak, mégis nagy elismertségre tettek szert a magyar társadalomban, mert erősen integrálódtak a korabeli középosztályba. Ezt a presztízst kemény munkájukkal, páratlanul erős közösségi kohéziójukkal, valamint maradandó intézményteremtő képességükkel vívták ki már a második migráns generáció időszakában a századforduló után.

A bolgárok integrációja tovább erősödött a két világháború közötti időszakban. Akkor a bolgár speciális munkaszervezet, a szövetség a magyar népi írók munkásságára is hatással volt (Somogyi, 1942). A népi irodalmon túl példaként szolgálhatott a bolgárkert a hazai háztáji kultúra, majd a szakszövetség számára is. Hatása lehetett később a magyar „agrársoda” sikerére is a gazdasági reform idején.

A harmadik generáció (*a küszöb utáni időszak*) életét megnehezítette, hogy a második világháborút követően a kommunista elnyomás őket is sújtotta a magyar parasztsággal egyetemben. De akkor is erős közösségi életük sokat segített a nehéz időkben. A Kádár-korszak asszimilációs politikája alatt nem tartoztak az elismert nemzetiségek soraiba.

ÖSSZEĞZÉS

A bolgárkertész jó példa az integrált migráció bemutatására, annak mintegy ideáltípusa. Az első generáció tagjai vándormunkások – Van Gennep és Turner interpretációjában a *küszöb előtt állás időszaka* –, akik egy toló hatásra felkekednek, hogy szerencsét próbáljanak más tájakon. Kellott azonban egy húzó hatás is, amely az új területen tartotta őket. Az Osztrák–Magyar Monarchia gyorsan iparosodó és urbanizálódó térségeiben nagy sikerrel találták meg azt a piaci rést, amelynek segítségével gyorsan beilleszkedtek az új társadalmi környezetbe. A gazdasági integrálódásukat és egyben erős belső kohéziójukat a családi alapú gazdálkodásuk biztosította, amely egy sajátos közösségi termelési módra, a *szövetkezés szervezetére* épült. A társadalmi integrációjuk ellenben differenciáltan haladt a különböző történelmi időkben.

A rendszerváltozás után a negyedik generáció már megélhette, hogy az 1993. évi LXXVII. törvény (a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól) beemelte a hazai bolgárokat a történelmi nemzetiségek sorába. Az utóbbi évtizedben, különösen Bulgária EU csatlakozása óta ismét növekszik a bolgárok száma, akik a korábbi kertészdinasztikiák mellett új szint hoznak, és tovább gazdagítják a magyar társadalmat. Így a beépülési szakasz még nem fejeződött be.

IRODALOM

- Boross M. (1973): Bolgár és bolgárrendszerű kertészet Magyarországon 1870–1945. *Ethnographia*, 80, 29–50.
- Czibulya F. (1987): *Bolgárkertészet magyar földön*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó
- İnalçık, H. – Quataert, D. (eds.) (1994): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600–1914*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jeszenszky Á. (1979): Adatok a magyar zöldségtermesztés múltjából. *Kertgazdaság*, 1, 74–82.
- Kósa L. (1977): Bolgárkertész. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 316–320. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-844.html>
- Kovács E. (1999): *Öntözött tündérkertek. (Fejezetek a bolgárkertészet kárpátaljai történetéből)*. Beregszász–Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, http://www.c3.hu/~hatodik_sip/98%20lapok/Irasok98/Tav98/HS98TA-8.htm
- Lee, E. S. (1966): A Theory of Migration. *Demography*, 3, 1, 47–57.
- Mód L. (2003): Bolgár kertészet Szentes környékén. In: Szabó János József (szerk.): *A bolgárkertészkedés hagyományai Szentesen és környékén*. Móra Ferenc Múzeum, Szentes. 25–36.
- Révész I. (1915): *A hazai bolgár és bolgárrendszerű kertészetek statisztikai ismertetése*. Budapest: Athenaeum Kiadó
- Somogyi I. (1942): *Kertmagyarország felé*. Budapest: Magyar Élet Kiadás, http://mtdaportal.extra.hu/books/somogyi_imre_kertmagyarország_fele.pdf
- Szokolczai, A. (2009): Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events. *International Political Anthropology*, 2, 1. https://www.academia.edu/8343072/Liminality_and_Experience_Structuring_transitory_situations_and_transformative_events
- Tolnai Sz. (2006): Az utolsó bolgárkertészek. *Magyar Nemzet*, 2006. április 15. https://mno.hu/migr_1834/az-utolso-bolgarkerteszek-501433
- Turner, V. (1967): Betwixt and Between. The Liminal Period in Rites de Passage. In: *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Cornell: Cornell University Press, <http://hiebertglobalcenter.org/blog/wp-content/uploads/2013/03/Reading-20-Victor-Turner-Betwixt-and-Between.pdf>
- Van Gennep, A. (1960): *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago